

יחסי הורים וילדים בגיל ההתבגרות

ראשי פרקים

א. תופעת גיל ההתגברות	4. מלחמת עצמאות	ד. חינוך בגיל ההתבגרות
1. מצב ביניים	5. חופש וכפייה	1. אמון דיבור הקשבה
2. חוסר אונים	ג. דרכי התמודדות	2. מראות נגיעים
3. גם אצלנו	1. התנתקות	3. מה לעשות?
4. פינה אישית	2. לקחת אחריות	4. אמירה ומכה
5. עצמאות	3. סימן וסיבה	5. לא להתערב
6. הזדהות ודחייה	4. לא לקחת ללב	6. אמון וסבלנות לנצח
ב. בניית האישיות העצמית	5. טובה מרדות בליבו	7. לבטא את האמון
1. בונה עולמות ומחריבן	6. מי "אני"?	8. איננו אשמים
2. הבדלה בין עיקר לטפל	7. דבר על זה	
3. טיפול שורש	8. חופש וגבולות	

א. תופעת גיל ההתגברות

1. מצב ביניים

גיל ההתבגרות, מבחינה הלכתית, הוא גיל שלוש-עשרה לבן או שתיים-עשרה לבת – גיל בני המצווה, אבל בפועל הוא מתחיל זמן רב לפני כן – בגיל עשר לערך, והוא מתארך עד גיל שמונה-עשרה – עשרים ושתיים. כלומר, זמן רב. הדבר מייטיב עם האמהות, שבביתן ילדים קטנים שטרם הגיעו לגיל ההתבגרות. אחת הדרכים הטובות והבדוקות לחסוך ככל האפשר בקשיים הגדולים של תקופה ארוכה זו היא רפואה מונעת. אם ממעטים בטעויות לפני כן, חוסכים משברים רבים וממזערים את הבעיות המופיעות בגיל ההתבגרות.

תקופת ההתבגרות מתארכת עם השנים עקב נסיבות חברתיות-כלכליות. אנו ממשיכים את תנאי התלות הכלכלית של הבנים כדי לאפשר להם להמשיך

ללמוד ולא להתחיל לעבוד בגיל שלוש־עשרה. כל זמן שהם לומדים, אחריותם מועטת. הם אינם נושאים בעול משפחה ובעול פרנסה.

ולא עוד, אלא שיחס ההורים אליהם מוסיף להיות אפוטרופסי. כל אלה גורמים כאמור, להארכת תקופת ההתבגרות שמגיעה במקרים מסוימים גם לגיל עשרים ושתיים שנה.

לגיל זה איפיונים בלתי־יציבים, המצבים מתחלפים במהירות, ומצבי הרוח משתנים כל הזמן. ההגדרה הבולטת: **הבן כבר איננו ילד, ועדיין לא מבוגר.** לתקופת הילדות יש מעלות וגם לתקופת הבגרות יש מעלות. בילדות – ההורים מחליטים בעבור בנם ומדריכים את מעשיו; בבגרות – אין מחליטים בעבורו, הוא אמור להיות עצמאי. אך יש מצב ביניים שבו כל מה שמוחלט בעבורו הוא דוחה בשתי ידיים, הרי הוא "כבר לא ילד", ולהחליט לבדו עדיין אינו מסוגל. זה יוצר מצב מביך ומרגיז: הוא אומר ועושה היפך כל מה שאומרים לו, כאילו להכעיס. הוא מלוכלך, הוא חצוף, הוא מעליב, הוא רב על כל שטות, מצב רוחו הפכפך, הוא שופע תלונות, מסרב לקום בבוקר, מסרב ללכת לישון:

- "לך לישון, כבר מאוחר".

- "עוד לא מאוחר".

- "לך כבר לישון!"

- "אלך כשארצה!"

- "אם לא תלך לישון, לא תקום בבוקר".

- "אקום!"

כמובן בבוקר הוא לא קם:

- "אתה רואה, אתה לא קם כי לא הלכת לישון בזמן".

- "זה לא בגלל זה..."

הוא עושה צרות בלימודים. על כל מה שאומרים לו, הוא עושה פלפולי פלפולים, בקיצור – הוא מוציא את הנשמה. לפעמים הוא נדיב לב, מופלא, ולמחרת הוא אנוכי עד אימה. הוא חסר עקביות לחלוטין.

2. חוסר אונים

תגובות ההורים מסתכמות בשתי מילים: **חוסר אונים**. הם מגיבים בתקיפות – זה איננו מועיל; באיומים ובנזיפות – אינו מועיל; בנועם ובחיבה – לא מועיל; בהיגיון ובנימוקים – אינו מועיל... – שום שיטה אינה מועילה! לכן ההורים מתוסכלים, וממילא גם הילדים מתוסכלים. נוצרת אווירה של תסכול הדדי חריף.

3. גם אצלנו

באמת, מה הסיבה לכל התוהו ובוהו שנוצר? האפיונים שהזכרנו מצביעים על כך שמדובר ב'מחלה' רגילה. כמובן, גם במחלה רגילה יש לטפל, אבל שוב איננו אחוזי בהלה, אנו מודעים למצב.

לא תמיד הבעיות קיימות בעוצמה כזו. יש אומרים: "אצלנו אין בעיות כאלה". שלוש תשובות בדבר:

א. "חכו חכו, זה יבוא", וככל שיתאחר – יהיה קשה יותר. אם חלית באדמת בקטנותך, זו מחלה קלה שבקלות. אבל אם חלית בה בעת הריון, חלילה – זו סכנה לעובר.

ב. אכן, לפעמים, אם עשיתם ככל יכולתכם מצד הרפואה המונעת, המשבר יהיה מרוכך הרבה יותר.

ג. לפעמים אין רואים כלל שינוי משבר, הנערים בולעים הכל בתוכם. הדבר שכיח יותר אצל בנות. הבן פורק את המתח באמצעות חוצפה והתרסה. הבת מאופקת יותר מטבעה. לפתע פתאום – אין מבינים מה אירע לה. אך אין כאן חדש! היא סובלת סבל רב, ואנחנו איננו מודעים לאפס קצהו. אין לה למי לספר, למי לומר. ההורים אינם הכתובת, הלא מזמן נפסקה תחושת האמון בהם, ואיך תספר להם מה היא חשה? הם מנדנדים ומציקים לבנות הגדולות בטרוניותיהם ובביקורתם – דבר המוכיח שאינם מבינים את המצב לאשורו. כך הבת מחרישה ואינה מספרת דבר, מצוקותיה הולכות ומחריפות, ולפעמים הן קשות יותר מאלה של הבנים, שהרי מי שתוקף בחזרה, לכל הפחות אינו נאכל מבפנים. באופן פרדוכסלי, בת שאומרת: "די, איני רוצה לחיות יותר" היא במצב טוב יחסית – כי היא מפעילה פעמון אזעקה. אין כוונתה לשים קץ לחייה, אלא לשדר: הצילו!

יש בבית בנות שקטות, נחמדות, טובות ועדינות. אין זו ערובה שגם בתוכן הכל שקט והרמוני, אלא אין להן את מי לשתף, מלבד אולי חברה. פעמים רבות יותר מלספק תמיכה הדדית – הן קרובות לטבוע יחדיו עם כובד מצוקותיהן.

4. פינה אישית

לכאורה, במצבים כאלה, הבית אמור להיות המקלט הטוב ביותר. למעשה, אין זה תמיד כך, כי בבית יש מתח – בייחוד בין הורים לילדים. בדירות קטנות וצפופות המתח רב עוד יותר, בדרך הטבע. אין לאן לברוח. החיכוך הפיסי מוציא מן הכלים. לפעמים במצב כזה מארגנים את הבית כך שהילד מקבל חדר פרטי, והרבה מהמתח פג. הוא מסתגר בחדרו, וזוהי רשות הפרט שלו, ששייכת רק לו. אם הדירה אינה גדולה דיה לפתרונות כאלה, ניתן למתוח וילון בחדר, כך שלילד נוצרת מעין פינה משלו. בוודאי זה אידיאלי ובריא יותר להיות בבית. אבל אם הדברים אינם מסתדרים בשום אופן, לפעמים הדיעבד הופך לאידיאל, הילד יוצא מהבית, ואז הוא פורח.

אמנם, יש בנים ובנות שאינם מחזיקים מעמד באולפנה או בישיבה התיכונית. לא מחמת הצפיפות, אלא בעיקר משום הצורך במרפקים כדי לפלס את דרכם. לפעמים החברה אכזרית, קשה ובלתי־סלחנית. בחור עדין נפש נפגע בה. יש גם תופעות של געגועים לבית, שאין לדאוג בגללן. הבת באולפנה בוכה קצת בחודש הראשון, ואחר־כך מתרגלת.

יש להיזהר שלא לסתום במו ידיו את ערוצי התקשורת וההידברות. אנחנו סוברים: "הוא לא התנהג כראוי, מגיע לו עונש". ייתכן מאוד שזה נכון, אבל צריך לבדוק איזה מחיר יהיה לעונש הזה. אם המחיר הוא ניתוק קווי הטלפון, כל העניין לא שווה, כי כאשר איננו יכולים לחדור פנימה, אין הידברות ואיננו יכולים לדעת מה קורה.

אין להתרברב שבדור הקודם לא היו דברים כאלה. אז לא היו – והיום יש; משבר ההתבגרות הופך חמור יותר ויותר מדור לדור ומשנה לשנה. לפני ארבעת־אלפים שנה למשל, לא שמענו על תופעות כאלה. גם כיום, בקרב השבטים הפרימיטיביים, חזקה שאין משברים כאלה או אחרים.

5. עצמאות

כיצד נוצר משבר גיל ההתבגרות? הוא נוצר כתוצאה מן הפער בין הבגרות הגופנית והשכלית – לבין הבגרות הנפשית. הבגרות הגופנית היא לעילא ולעילא, וכן הבגרות השכלית – הנוער ממולא בידיעות. אבל בגרותם הנפשית של הנערים נסוגה כל העת, מפני שאנו פוטרם אותם מאחריות, ולא עוד – אנחנו מגוננים עליהם יתר על המידה. כלומר, איננו נותנים בהם אמון, שהרי כל דבר אנו מחליטים בעבורם:

"היום קר. לבש סוודר". – "לא קר לי". – "כן קר. לבש סוודר"! עדיף שיהיה לו קר, אבל שיחליט לבד. אנחנו מגוננים ומגוננים בלי סוף: "אכול את זה, למה לא אכלת? חייבים לאכול גם ירקות". איננו מחנכים – אנחנו חונקים! לפעמים צריך לא חינוך ולא חנק – אלא חינוך, לקחת בקלות.

לעניין זה, השירות הלאומי לבנות הוא רעיון נפלא. מלבד השירות לאומה, הוא בית-ספר לאחריות. הבת סוף סוף עושה משהו. היא עצמאית, עושה מה שרוצה, והעיקר – עושה הרבה דברים טובים, לצד מעט שטויות. כשנותנים עצמאות למישהו, יש תמיד מחיר, שיעשה גם שטויות. על מנת כן ד' נתן עצמאות לאדם, ברא את האדם ונתן בידו בחירה חופשית.

יצאנו ממצרים, נולד עם-ישראל והחל לצעוד – באר מרים, עמוד אש ועמוד ענן, ניסים גלויים, קורח וכל עדתו, דתן ואבירם – עם-ישראל בתקופת הילדות. אבל לבסוף היא נגמרת. נכנסים לארץ. אומר ריבונו-של-עולם: "נכנסתם לארץ-ישראל, מעכשיו הסתדרו לבד"! אמנם ההתמודדות עם עבודה-זרה היתה כה קשה, עד שריבונו-של-עולם נתן לנו מרפא וארוכה: "כי ברב חכמה, רב כעס" (קהלת א, יח). כל חכמת הנביאים הגדולה לא באה אלא בשל הכעס שכעס הקדוש-ברוך-הוא על חטא עבודה-זרה (נדרים כב, ב, ר"ן שם ד"ה שנאמר). אלמלא חטאו ישראל, לא ניתן להם אלא חמישה חומשי תורה וספר יהושע בלבד, שערכה של ארץ-ישראל הוא (נדרים שם).

ה' ראה שעם-ישראל זקוק עוד קצת לאבא ואמא – אלו הנביאים לאחר משה רבנו, עד שגם זה לא הועיל ונסתלקה גם הנבואה. כל זה – כדי שנלמד להסתדר לבד.

במתן עצמאות לילד יש סיכון. באופן תיאורטי, בגיל שלוש-עשרה הוא אמור להיות מבוגר אבל אפילו איננו נראה מבוגר, אף-על-פי שזה תלוי במציאות. חיי

פרנסה קשים מאוד יכולים להפוך ילדה בת שתיים-עשרה לאמא קטנה. כל שכן אם היא האחות הבכורה במשפחה שנתיימרה, חלילה, מאב או מאם או משניהם.

כפי שאמרנו, שורש המשבר הוא הפער: הילד דורש להיות עצמאי, אך איננו נותנים לו את מבוקשו. בכך חוזר על עצמו ביתר חריפות משבר הסרבנות בגיל הרך. הילד הקטן בן השנתיים רוצה להתלבש לבד, והדבר לא ניתן לו. הוא מוחה, ואנחנו לא מוותרים: – "אני אעזור לך". – "לא, אל תעזור לי!" זה ילד קטן. אבל אדם מבוגר שקורה איתו כדבר הזה חש תסכול איום, הרי כבר איננו ילד קטן. הוא עומד מול עצמו קרוע וסוער, אינו מצליח לארגן את עולמו הפנימי. לא מצליח לעשות סדר בתוך עצמו. הוא בסערה נפשית. אין זה חייב להתבטא כלפי חוץ. בחוץ הוא נחמד, אינו מספר כלום, דבר לא ניכר. אבל הוא איננו יודע מיהו בכלל. הוא גדוש בהשפעות מארבעת הגורמים המסורתיים: הבית, בית-הספר, תנועת-הנוער והרחוב. הרחוב הוא מכלול ההשפעות הבלתי-מוגדרות: רדיו, טלוויזיה, עיתון וכו'. שפע של השפעות סותרות, עד שכבר איננו יודע מיהו: אני דתי או לא דתי? אני ציוני – אני חרדי? אני תלמיד ישיבה – אני חייל? אני עצלן – אני חרוץ? אני שתקן – אני דברן? הוא הולך לאיבוד, איננו יודע אל נכון מיהו.

פעם היינו הולכים לכל מקום כשתעודת הזהות בצורת פנקס קטן בכיס האחורי – באש ובמים, בגשם ובשלג. לבסוף התפרקה הכריכה ונותרה ערמה של דפים. לפעמים, כשיש צורך, פותחים את הערמה, והכל מתפזר. על כל דף מודפס משהו: על דף אחד – מקום הולדתך. על דף אחר – היכן ומתי הצבעת לכנסת. על דף שלישי – שינוי שם וכתובת, וכן הלאה. אישיות המתבגר משולה פחות או יותר לערמת הדפים הללו: דפים מפוזרים ומבולבלים, שהוא אינו מוצא את עצמו בתוכם ואינו מצליח לסדרם ולארגנם. הוא אינו מצליח להכריע: מיהו ומהו?! הוא אמור לסדר את כל זה על-ידי פעולות של דחייה והזדהות: עם זה אני מזדהה, את זה אני דוחה, זה אני מקבל, את זה אני זורק.

6. הזדהות ודחייה

תיאוריית ההזדהות והדחייה היא תיאוריה פסיכואנליטית של אנה פרויד, ביתו ותלמידתו הנאמנה של אביה, זיגמונד פרויד. היא פיתחה את התיאוריה של אביה לגבי גיל ההתבגרות. אגב, לא כל מה שפרויד ובתו אמרו נכון, אבל תיאור

זה בדבר המערבולת הפנימית הוא די מדויק. הנער מוכרח להתמודד בעזרת הזדהות ודחייה.

אגב, פרויד אמר: "היה אופטימי. האוסטרים שרפו את ספריי בטענה שהם מדע יהודי, זו בהחלט התקדמות. בעבר, במצב כזה, לא היו שורפים ספרים בלבד, היו מעלים על המוקד גם את היהודים. כיום שורפים רק את הספרים".

הוא היה אופטימי, אבל בתו היתה ריאלית. אמרה לו: "אבא, יוצאים מפה! הם גרו בווינה. האוסטרים היו אנטישמים גדולים עוד יותר מן הגרמנים. אביה טען: "היה בסדר". והיא: "לא יהיה בסדר". משכה אותו בכוח, ברחו ללונדון, וכך ניצלו חייו.

המתבגר קרוע, וזו סיבת ריבוי המצבים המתחלפים. שערו בנפשכם מדינה מרובת מפלגות כבישראל, שכל יום מתקיימות בה בחירות ועולה ממשלה חדשה. הרי זו קטסטרופה! זהו המצב הנפשי אצל המתבגר. הוא מלא מפלגות בתוכו: מפלגות רעות, טובות, מכובדות ובזויות... המון קואליציות, בכל יום ממשלה אחרת. הוא מלא סתירות ומלא שינויים, מלא דברים בלתי־נסבלים, מוצף בבעיות.

אנחנו רואים את קצה הקרחון הצף, המציץ מעל פני המים. מלמעלה זה נראה טוב, עד שהאוניה נתקלת בו. אז לא תועיל לנו כל גאוניותנו הטכנולוגית. יבוא גל אחד וינפץ לרסיסים את הספינה הכי משוכללת. יש התפרצות הר געש תוך־ימית, ויש זרמים חמים וזרמים קרים, יש רעידות אדמה המוחקות כפרים שלמים. מול איתני הטבע האדם מתמלא ענווה. אז אתה לא רואה את כל הקרחון.

הילד מתחצף:

- "לך להתקלח!"

- "כבר התקלחתי".

- "מתי?"

- "לפני שבוע וחצי".

- "אבל צריך להתקלח כל יום".

- "לא צריך".

איננו מצליחים להיכנס לראש שלו. הרי כל אלו טיעונים של הבל, אך הם רק קצה הקרחון. מה שעובר עליו בתוכו פנימה – זו הדרמה האמיתית, שם מתרחשים דברים קשים מנשוא שלא שיערנו כלל.

נכון שבדורות קודמים כל זה לא היה, או היה בצורה קלושה בלבד. מדור לדור החיים הופכים מורכבים ומסובכים יותר, דווקא משום שכלפי חוץ הילדים מוגנים יותר וכשמותרת מערבולת אמיתית בנפש הילד, במקום לעסוק בפתרון המערבולת עצמה, אנחנו מכלים את כוחנו במלחמה בסימפטומים של אותה מערבולת. "הוא לא סידר, הוא הפך הכל, הוא לא אכל, לא התקלח!"... כל זה רק קצף בעלמא על פני המים.

באה אלי מורה בעיירת פיתוח: "התלמידות צובעות בלֶפֶה את האצבעות".

אמרתי לה: "וכי זאת הבעיה שלך, שהן צובעות אצבעותיהן בלֶפֶה והולכות בתסרוקות משונות? אם הילדות האלו יצאו מבית-הספר חצי דתיות – את המחנכת הכי גדולה בדור! וכי הלֶפֶה היא המאבק – על כך כדאי לעשות להן טרור? חוץ מזה זה מאבק אבוד". – "נכון, אבל את זה אנחנו רואים, וזה מרגיז עד מוות". אבל אין זו כלל הבעיה – זהו קצה הקרחון, ותו לא.

ב. בניית האישיות העצמית

1. בונה עולמות ומחריבן

כאמור, הגורם שחורז את כל תקופות המעבר שבין הינקות לילדות, הוא הפער בין החשק והרצון להיות גדול, והיכולת להיות גדול באמת. מצב זה מייצר מאבקים פנימיים קשים. ניתן להמתיק את אותו המתח בהימנעות מהפעלת סמכות מוגזמת והגנה מופרזת. אם נותנים לילד אפשרות להתפתח ולהיות הוא עצמו **בהדרגה** ולא בבת אחת – לא יהיה לו צורך למחוק את הכל – מצב של "בונה עולמות ומחריבן" (בראשית רבה ג ט). הוא רוצה לבנות את עולמו ולצורך כך הוא מחריב את העולם הקודם. הוא חותר לנתק את חבל הטבור שבינו לבין אימו. הוא רוצה להיפרד מהוריו. עד כאן "הוריי" – מכאן ואילך "אני". התינוק הקטן בן שנה-שנתיים הוא עדיין חלק מהוריו. הוא אמנם יצא לאור העולם, אבל כאילו עדיין הוא ברחם אימו. זו תקופה פוסט-עוברית. כמו אצל בעלי-חיים בעלי הכיס, כך התינוק שרוי באיזה כיס פסיכולוגי, באי-בהירות – האם הוא חלק מאימו, בתוך אימו, או כבר התפלג והתייחד ממנה.

כיוון שהוא רוצה להיות נפרד – הוא מתווכח בכל נושא ואומר בלא הרף: "לא, לא". יש לו תענוג לומר "לא". דווקא. בעזרת "לא", הוא משכנע את עצמו שהוא לחד – ואימו לחד, שהוא ישות עצמאית. תופעה זו מופיעה ביתר חומרה בגיל ההתבגרות. המתבגר רוצה וחייב להיות עצמו. לשם כך עליו להינתק מן ההורים. זו גם הסיבה שהוא מרבה להתחבר לחברים. כל הזמן עם חברים, כל דבר עושה כמו החברים. בכך הוא בונה לעצמו בסיס אלטרנטיבי היוצר שיווי משקל: ההורים מצד אחד, החברים מצד אחר, והוא בתווך. כך הוא יכול לבחור. בלי חברים הוא חסר אונים מול הוריו, אין לו על מי להישען, חסרה לו נקודת משען כדי להרים את העולם! זו הסיבה שלעיתים הוא כזה אנטיפט כלפי הוריו. אין לייחס לכך חשיבות, כל עניינו הוא להיות עצמאי!

2. הבדלה בין עיקר לטפל

הלכות שמירת יתר של הילד: ראשית יש "לשחרר את החבל" לאט לאט. ההכרעה בין הדברים החמורים לבין הטפלים עוברת אליו בהדרגה. בדברים החמורים אין ויתור בינתיים, והדברים הטפלים – לא כדאי להיכנס בגללם לעימותים. דוגמה למלחמות: צורת הלבוש של הבנות. מתנהלת מלחמת התשה בלתי פוסקת כיצד תתלבש הבת – איזו חצאית, אלו עגילים ואלו אורכים... שומו שמים, היכן היא ראתה ולמדה את כל זה? אבל אין כל חשיבות יתר לדברים הללו ואין זה נכון להתערב בהם. מה גם שזה עניין של טעם, ועל טעם וריח אין מתווכחים.

מעשה בנערה שנכנסה לחנות בגדים. מדדה ומדדה ולא הצליחה להחליט. אמרה: "כמה חבל שלא באתי עם אמא". אמרה המוכרת: "ילדה טובה, מתחשבת באמא". השיבה הנערה: "לאו דווקא. מה שאמא היתה מציעה לקנות – הייתי בוחרת להיפך. אבל עכשיו שהיא לא פה, איני מצליחה להחליט"...

לכן הכלל: לא להתערב יותר מדי. זו מלחמה אבודה, מלחמה שנואה, וזו חזית משנית לחלוטין. אולי תנצחי בחזית הזאת, ותפסידי את כל המלחמה. צורת לבוש של הבנות היא בנפשו. אגב – גם של האמהות! אין זה דבר של מה בכך, הלבוש. האדם ניכר בבגדיו. האישה מבטאת את אישיותה בבגדים שהיא לובשת. זו שפת הבגדים, דרך הבגדים היא מודיעה: אני אישה יוזמת, או אישה כנועה, או אישה שמחה, או עצובה. אני אישה יראת שמים, עדינה, אישה חתרנית, או ביקורתית... כל זה בא לידי ביטוי בבגדיו של האדם.

גם בקרב הבנים הבגד מבטא, אמנם לא אופי אישי אלא קבוצתי – המדים. למשל, הוא לובש חולצה משובצת, ג'ינס, דובון בחורף, סנדלים בקיץ וכיפה סרוגה נוטה מעט הצידה – בזה הגדיר מצוין לאיזה ציבור הוא שייך. או הוא הולך בחליפה שחורה, חולצה לבנה, מגבעת מוטה מעט לאחור – הרי הוא משייבה פלונית. אם המגבעת מוטה מעט לפנים – הרי הוא משייבה פלמונית. אם הקצה הקדמי של הכובע כפוף למטה – חב"ד. אם הוא מעיל על כתפיו בלבד – ישיבה אחרת. כיפה שחורה, כיפה סרוגה וכו'. אין הוא יכול ללבוש בגד אחר, זה בנפשו – עליו להגדיר לאיזו קבוצה הוא שייך.

אצל הבת זה אישי יותר. אמנם יש בלבושה גם מן הקבוצתי – כל בנות אולפנה מסוימת לבושות בצורה מיוחדת, אך אצל הבן הדבר בולט ובוטה יותר. כמובן, אם יש בלבוש חוסר צניעות – זו עבירה, אך מן הסתם אין זו העבירה היחידה. אם מלבד זה היתה צדיקת הדור, היה מקום להתעקש ולשכנע, אך מסתבר שישנן עוד כמה עבירות. אם-כן מה לי עבירה זו, מה לי עבירה אחרת? אלא זו דווקא מרגיזה מאוד את ההורים. הבעיה אינה העבירה, הבעיה היא שזה מוציא מן הכלים – וזאת כבר באמת בעיה... אבל אין טעם להתווכח על טעם וריח, וגם כמו שאמרנו, אי-אפשר להילחם בכל החזיתות. וכיוון שזו אינה חזית עיקרית וחשובה, צריך לוותר עליה, כי זה בנפש הבת, והיא תילחם עליה בחירוף נפש.

למען האמת, יותר משיש בעיה חינוכית של הנערה, יש כאן קושי פסיכולוגי אצלנו. לכן, עלינו לפתור את הבעיה של עצמנו עם עצמנו. גם אם לא נצליח לפתור, איננו מלאכים – לפחות אנחנו יודעים מה הבעיה! זו הבעיה שלנו ולא הבעיה שלהן.

הדבר הכי חשוב הוא שהבת תהיה שמחה ולא תחוש רמוסה. שתצמח ביראת שמים, שתבנה לעצמה אישיות יציבה ומידות טובות – זה מה שחשוב באמת.

3. טיפול שורש

הזכרנו את עניין הלבוש. אמרנו שהבגד שומר על האדם. מי שלובשת חצאית ארוכה וחולצה סגורה לא תיכנס לפאב. אבל בכך כמובן לא פתרנו את הבעיה מיסודה. בתוכה הבת עדיין נמשכת אחרי חברה מקולקלת. אם כך לא פתרנו כלום – עשינו רק טיפול קוסמטי. מבחוח הכל נראה בסדר, אך יתכן שהפנים נהרס לאט לאט, עד שלפתע, ביום בהיר הכל מתפוצץ.

עם התבגרות הילדים, יש להקפיד לפתור את הבעיות **ביסודן**, ולפתור את הבעיה ביסודה פירושו – **לדבר!!** אבל אם את כפייתית וסמכותית – היא לא תרצה לדבר. אין לבת עם מי לדבר – כך היא סבורה. מדוע? הראיה שאינך מתירה לה ללכת בחצאית שהיא קנתה ובעגילים המשונים. בכך את מכריזה כלפיה: "אני איני מבינה אותך!" במצב כזה אנחנו בבעיה אמיתית.

עלינו להקשיב היטב אם הבת רוצה משהו ולנו זה אינו סוף העולם. אבל לה זה סוף העולם ואם לא נבין שזה חשוב לה מאוד – לא נוכל יותר לדבר, לברר, לשוחח, לעזור לה לפלס דרך נכונה. על-כן צריך להעריך את חשיבות הדבר יחסית למה שמונח על כף המאזניים.

הכללים שהצענו לגבי גיל ההתבגרות, תקפים גם בכל הגילים והתקופות. אמנם בגיל הנעורים המציאות חמורה יותר. חיי המתבגר הופכים לפעמים קשים מנשוא. כלפי חוץ החוצפה גדלה, מתווכח על כל דבר, מפגין ביטחון עצמי מופרז, אבל בתוכו הוא אומלל. אינו יודע היכן הוא עומד. כל התגובות הללו הם בכלל מנגנוני הגנה ושמירה. הוא מתחפש, ובכך כביכול טוב לו, אבל באמת רע לו. הוא חש בדידות ואפילו חרדה. הוא ירא מעצמו – אייכה? עד כמה שהוא מצער אותנו על כל משוגותיו, הוא מצער את עצמו עשרת-מונים. הוא עצוב וקשה לו: "ההורים אינם מבינים אותי, אינם מרגישים אותי, אינם מקשיבים לי". אין לו עם מי לחלוק את רגשותיו – מישהו שיקשיב לו ממש. חוסמים ופוסלים אותו. עושים דלגיטימציה לרגשותיו.

4. מלחמת עצמאות

צריך להבין: המתבגר לוחם עתה את מלחמת עצמאותו! כל הוויכוחים הללו הם צל הרים כהרים. תחת כל הקליפה המחוספסת הזאת נמצא אדם מסכן ועלוב. רק לא בכוח! לא ב"מקל חובלים" (סנהדרין כד א). מקל חובלים פוצע. צריך לגשת אליו ב"מקל נועם" (שם), בעדינות ובהתחשבות. גם הבת כבר לא מוכנה לקבל פקודות. היא כבר אינה בתך – היא חברתך! כך יש להתייחס אליה. את חברה גדולה שלה. כתוב שיעקב אבינו עשה סעודה לאחיו (בראשית לא מו). מיהם "אחיו"? אלו בניו (רש"י שם, ע"פ פרקי דרבי אליעזר לו), וכשהגיעו לכתפיו, קראם אחיו (קהלת רבה טו יא). וכן אמרו חז"ל (ילקוט"ש א קל): לבש אדם לבושו של אביו, הרי הוא כיוצא בו. ומתוך כך התייחס אליהם כאח, לא בסמכותיות ולא בפקודות.

נחוצים סדר ומסגרת, אך יש להמעית בהם ככל האפשר, וכן להמעית להתערב בעולמו של הנער. מה פירוש להתערב? הרי לדבר תמיד אפשר, חייבים לדבר. אלא השאלה אם לכפות את עצמך. צריך להשתדל להפנים בנער מה שאפשר להפנים. השאלה באיזו דרך מפנימים: האם בכפייה חיצונית או בהזדהות פנימית. לא די במסגרת חיצונית. נכון, יש מסגרות שעליהן לא מוותרים בשום פנים ואופן. יש דברים חמורים מאוד שעליהם עומדים. על ההורים לעשות סדר עדיפות – מה הם הדברים שעליהם עומדים בכל תוקף, ומה הם הדברים שאודותם מדברים, משכנעים, מסבירים. אי־אפשר לאחוז בכל, "תפסת מרובה לא תפסת" (ראש השנה ד, ב).

החינוך איננו כפייה. חינוך מעורר את הרצון. הוא תהליך של הפנמה, הסכמה, הזדהות פנימית. יש דברים שהם מעבר לחינוך, שהם תנאי לחינוך – ועליהם אנו עומדים בכל תוקף, ויש דברים שבהם אנו – תוך התאזרות בסבלנות – מדברים, מסבירים, מעוררים. את מכריחה את הבת לקום לתפילה או לבוא לקידוש: "את באה לקידוש? נו, בואי כבר". – "אני מתלבשת". – "...כמה זמן את מתלבשת?" לבסוף היא מגיעה בפרצוף חמוץ. נוצר אצלה קשר אסוציאטיבי: קידוש = עלבונות = כעס, ומיד כל הקידוש מקבל טעם מר. הרי זה בדיוק היפך מה שאנו רוצים.

פעם, כאשר התחיל הילד ללמוד בכיתה א', היו מורחים את הלוח בדבש. בית־הספר התחבר בתודעת התלמיד עם טעם של דבש.

5. חופש וכפייה

אנחנו רוצים מאוד שבנינו יקיימו מצוות. אבל צריך לזכור שרוב בני האדם אינם צדיקי הדור. הם מוכנים לעשות דברים נעימים, הם אוהבים חיים של נעימות, לכן חשוב שיחוו בעשיית המצוות טעם של נעימות. אחר־כך, לכשיגדלו, יפנימו ויבינו את ערך המצוות. בינתיים המצוות צריכות להתקשר אצלם בתחושה נעימה. ללכת לבית־הספר – הוא חייב, על זה אין ויתור, או לקחת חלק בעבודות הבית. גם זה דבר חשוב מאוד. וכי מה – אנחנו נשרת אותו כל הזמן, והוא יסתובב כטפיל? זה דבר רע ומזיק גם לו עצמו. הוא אינו לומד מהי נתינה ומהי נטילת אחריות. בדרך הטבע, אדם חש אחריות וקשר לדבר שהוא נותן, יותר מלדבר שהוא מקבל. על־כן חשוב מאוד שיהיה שותף בעבודות הבית. על זה אין

ויתור. ניתן לכלכל זאת בחכמה. לומר: "תראה, יש המון עבודה בבית, צריך להתחלק. נו, ובכן, איזו עבודה היית מעדיף? את זאת או זאת?"

צריך לדעת היכן עובר הגבול. לבד מזאת, ככל שהם גדלים יותר, הם מוכנים פחות לקבל פקודות, הם מורדים.

הוויכוח בין חסידי החופש וחסידי הכפייה הוא ויכוח ישן. המינון של כפייה ושל חופש משתנה מילד לילד, מדור לדור, ולפעמים ממצב למצב. כאן נכנסת חכמת המחנך – לדעת היכן עובר הגבול. צריך לגשש ולבדוק כל מצב לגופו, צריך סייעתא דשמיא כדי להבין את אופי הילד ולדעת כיצד לנהוג.

מפורסם המילתא דבדיחותא על הילד שבא עם אימו לסופרמרקט, והחל משתולל. הוא הופך ומפיל קופסאות קרטון. אומרת לו הזבנית בסבלנות אין־סופית: "ילד, ילד, זה לא יפה". והילד ממשיך. היא נותנת לו סופריה על מקל, והילד ממשיך. מנהל האגף מצטרף אליה: "ילד, זה לא יפה, תפסיק", ונותן לו בונבוניירה, שיירגע. הילד לוקח את הבונבוניירה ובוטט בערמות המוצרים ומפזר הכל. בא מנהל הסופרמרקט בכבודו ובעצמו ומדבר על ליבו, והוא ממשיך ומשתולל. בדלית ברירה קוראים לפסיכולוג הסופרמרקט. זה בא ולוחש באוזנו של הילד משהו בסוד. הילד מפסיק מיד: "סליחה, סליחה, אני תיכף מסדר". רץ ומרים הכל ומשיב הכל למקומו, מבקש סליחה מכל אחד – ויוצא. שואלים את הפסיכולוג: "מה אמרת לו?" – "אמרתי לו: "אתה מפסיק תיכף ומיד או שאתה חוטף סטירה מצלצלת!"

חינוך איננו מתמטיקה. דרוש יחס מיוחד לכל מצב. אנחנו עוסקים פה בכללים הגדולים. על־פי הכללים הללו יפלס כל אחד את דרכו הייחודית.

ג. דרכי התמודדות

1. התנתקות

הסיבה לתמורה החלה בגיל זה היא, כפי שאמרנו: הילד הפך לגדול! הוא נעשה עצמאי, ניתק מהוריו. עד עתה הוא היה חלק מהוריו. מבחינה נפשית – הם חשבו בשבילו, הרגישו בשבילו, החליטו בשבילו, ובכל זאת הוא הרגיש טוב, וגם הם הרגישו טוב. הוא היה בטל לעומתם מבחינה נפשית ומחובר בחוט הטבור המקשר ביניהם. והנה בגיל שלוש־עשרה לבן ושתיים־עשרה לבת – תם ונשלם.

מעשה הוא צריך ורוצה להיות הוא עצמו! על-כן הוא מתנתק מהם ומפלט את דרכו. זה מהלך דומה למהלך שעשה בגיל שנתיים-שלוש-ארבע, משבר הסרבנות בגיל הרך שבו הפך מתינוק לילד. תינוק הוא עדיין עובר, עובר חיצוני – ועכשיו הוא ילד. וכיצד הוא בונה את אישיותו בתור ילד? – באמירת "לא!", בשלילה. ועכשיו, בגיל שלוש-עשרה, הוא עובר מילדות לבגרות – ושוב כרוך המהלך בהתנתקות. מבוגר הוא אדם עצמאי, שמסוגל להכריע בעצמו את הכרעותיו.

2. לקחת אחריות

ופה מתגלה סיבוכ: הנער אינו מסוגל ואינו מוכשר להפוך למבוגר, מפני שאנו מוסיפים לשמור אותו בצמר גפן, בטעות או ברצון, בלי ברירה או מתוך הגנת יתר. הוא פשוט אינו מסוגל להתבגר. בגרות איננה רק עניין של גיל, של בגרות פיסית או אינטלקטואלית – אלא של בגרות נפשית. לכתחילה הנער מסוגל להיות עצמאי בגיל שלוש-עשרה, אבל יש לפתח בו את היכולת לקבל אחריות על כל תחומי החיים, אך את זאת הוא אינו מסוגל לעשות מהסיבות שמנינו.

ראשית, מבחינה כלכלית הוא איננו עצמאי. הדבר גורם למשבר פנימי קשה, ישנה סתירה חריפה בין הרצון העז להפוך עצמאי, לבין חוסר המסוגלות לכך. זה יכול להוציא אדם מבוגר משיווי משקלו. זהו מצב מרגיז ומרתיע. ממש כתינוק שמגיע לגיל הילדות: הוא משתוקק ללבוש בעצמו את המכנסים, ואינו מצליח. הוא כועס, כועס עלינו וכועס על עצמו. ויותר ממה שהוא משגע אותנו, הוא משגע את עצמו. זו עדיין אינה בעיה קשה כל-כך. בגיל ההתבגרות – הבעיה הופכת לקשה הרבה יותר. הוא לא רק כועס – הוא נכנס לחרדות. אינו יודע מה לעשות עם עצמו.

זהו משבר הגדל בממדיו משנה לשנה – בעולם ובישראל. משנה לשנה תוחלת הלימודים מתארכת. משנה לשנה העושר הפרטי גדל, ומכאן הנטייה לפנק את הילד ולשומרו מכל משמר. איננו צריכים לא את עבודתו ולא את עזרתו בבית. יוצא שהילדות מתארכת יותר ויותר, ועמה מחריף המשבר.

כדי למנוע כמה שאפשר את המשבר, או לפחות להמתיקו, יש להעניק למתבגר כמה שיותר אחריות וסמכות. לא עוד הפעלת סמכות. לתת בו אמון מלא עם ידיעת המחיר הכרוך בו. נתינת אמון הכוונה – הוא עושה שטויות, שטויות מרגיזות, אבל אנחנו סומכים עליו ולכן מתאזרים בסבלנות. כל מה שאנחנו מעריכים שהוא מסוגל לפתור בעצמו, אנחנו נותנים לו לפתור בעצמו, גם אם

בדרך יעשה טעויות רבות. ומה שאינו מסוגל לפתור לבד, בוודאי אנחנו פותרים בשבילו, גם במחיר הטלת מרות. אמון אין פירושו שאני בטוח שמחר בבוקר הוא יצליח, אמון פירושו: אני בטוח שבאופן כללי הוא מסוגל להצליח, ומכאן אני שואב כוחות ומתאזר בסבלנות ככל שצריך.

יש לפתוח לרווחה את 'חלונות החממה', אבל בשום אופן לא לחסוך באהבה. האהבה נותרת כשהיתה – ריבוי אהבה, ריבוי אמפטיה, עין טובה, דאגה ולב טוב. כל זה אינו סותר את המהלך. ובמקביל – מתן עצמאות בהדרגה, לא בפתאומיות העשויה לגרום משבר קשה, שבגינו יקשה עליו לאמץ את העצמאות. זאת אפוא הרפואה המונעת. אם נאמנים לה – המעבר לכשעצמו אמנם לא יהיה קל אך לא יהיה כרוך במשברים.

עצמאות אין פירושה – לעשות ככל העולה על הדעת. העצמאות הכרחית להופעת האישיות. איזו אישיות המתבגר בוחר ועליה אומר: כזה ראה וקדש. מי זה "כזה"? כמו ההורים? לאו דווקא. לא תמיד הם מושא ההזדהות שלו.

3. סימן וסיבה

אין תחבולות מוכנות מראש לריפוי. אבל אם יודעים לקרוא את המציאות, קולטים ומבינים את הגישה הכוללת, נוכל למצוא גם את הפתרונות המעשיים. לכן אנו מרבים לתאר את מה שקורה, ופחות מתעסקים במה צריך לעשות. אם התמונה נכונה, לבטח גם המסקנות המעשיות יהיו נכונות. ואם לא, נטפל בסימפטומים ולא במחלה.

איננו נגד טיפול סימפטומטי. גם הרופאים מכירים בטיפול סימפטומטי, ולפעמים הוא אפילו מרפא את המחלה. לדוגמא אם לאדם יש חום גבוה, זה מעייף אותו ומזיק לו. הורדת החום תחזק אותו, הגוף יתגבר ויתרפא. או אם החולה סובל ולוקח תרופה לשיכוך הכאב, בכך הוא עוזר לגוף להתגבר על המחלה. אבל כמובן, יש להבחין היטב בין הסיבה והתוצאה. האם הבעיה של הבת היא המכנסיים, או הבעיה עמוקה יותר, והמכנסיים באים רק לומר לך: "יש לי בליבי עליך", או חמור מכך: "הצילו!" או בחור ההולך בשיער ארוך, האם הבעיה היא חסרון ידיעה הלכתי, או שבכך הוא מודיע להוריו: "אינני איתכם, איני מסכים איתכם, אני ברוגז, דעו לכם – איננו באותו צד!" את זה משדר שערך הארוך. הבעיה אינה השיער, הוא סימפטום בלבד. כמובן, ניתן לדבר על ליבו ולהפציר בו לקצר את השיער, ואולי אפילו יסכים לכך. השאלה הגדולה –

האם בפנים זו משהו? אז אולי דווקא טוב שהחליט לגדל שיער ארוך – זה פעמון אזעקה. ברוך ד' שיש פעמון אזעקה. אמנם אפשר להשתיק אותו, אבל זה יתן לנו שקט בחוץ ומחלה אנושה בפנים.

יש להיזהר מלהתרגש מסימנים חיצוניים. יש לזכור שזה הגיל שבו מתרחשים בחדרי חדרים דברים קשים מאוד, בין שהדבר מגיע לידי מרד ובין שלא. יש והנער או הנערה אוכלים את עצמם, בולעים ובולעים, ואינם מגלים כלום כלפי חוץ, ויום אחד מתרחש הגרוע מכל, וכולם תמהים: "הרי היא היתה בת טובה, עשתה שירות לאומי, מצליחה ומעולה – אז מה קרה?". נכון שזה מקרה קיצוני מאוד. יש בנות הבולעות בתוכן וכך חיות באומללות. אחר־כך מגיעה הבת לפרקה, ולפתע פתאום הנישואים עולים על שרטון. הסיבה: בתוכה עדיין היא ילדה: אין היא בשלה. צריך לדעת שבימינו רוב הנוער מתקשה לתפקד בגיל זה, בין שהדבר מתבטא במרידה, בין שמתבטא בשתיקה או בהדחקה פנימה, בין שהם עצמם מודעים לכך, בין שאינם מודעים לכך ואינם יודעים כלל מה מציק להם. ידיעת הצרה הנפשית היא כבר חצי תרופה: "שאלת חכם חצי תשובה". חכם יודע לשאול היטב ולנסח היטב את הבעיה, וזה כבר חלק גדול מהתשובה.

4. לא לקחת ללב

נקודה נוספת שכבר הזכרנו: הורים רבים לוקחים את מה שקורה עם הבנים באופן אישי. זו טעות. אין זה כלל מכוון נגדנו. בכך שאנו נלחצים ונעלבים, אנו יוצרים מעגל קסמים. נכון שזה כואב לנו, אבל אין צורך להתמלא נקיפות מצפון – איננו אשמים! אדרבה, בכך שאנו מבינים שכל זה אינו מכוון כנגדנו, אנו יכולים להיות גורם מסייע. הרי אם הבת צריכה למרוד במישהו או במשהו – טוב שזו תהיי את! את תשמשי שק האיגרוף שלה. רק צריך לזכור כל העת שקשה להם מאוד בגיל זה, הם עסוקים בחיפוש עצמם, בחיפוש זהותם העצמית.

5. טובה מרדות בליבו

אגב, ההתמרדות בגיל צעיר עדיפה על התמרדות בגיל מבוגר: היא קלה יותר. על כך אמרו חכמים (ברכות ז א): "טובה מרדות אחת בליבו של אדם יותר ממאה מלקויות". מרדות הכוונה ריצוי והכנעה המתעוררים בליבו של האדם מעצמו (רש"י שם), "שנאמר: ורדפה את מאהביה ולא תשיג אותם ובקשתם לא תמצא,

ואמרה אלכה ואשובה אל אישי הראשון וגו' (הושע ב ט שם). כלומר, טובים הייסורים והחרטה שאדם מתחרט מעצמו, ממלקות שמלקים אותו אחרים, וכן ישראל, לבסוף ישובו מרצונם אל ריבונר-של-עולם, כשיבינו שמה שהיה להם אז טוב להם.

בוודאי טוב יותר שהילד יקבל על עצמו מרדות והכנעה מתוכו, בהכרה פנימית, ממה שיבין זאת לאחר שספג מלקות ומכות מאחרים. את זאת אומר מרן הרב קוק (עין איה ברכות שם), ואת זאת לא הבין החינוך הישן, והחינוך החדש הבין. החינוך הישן גרס שיש לחנך במקל חובלים, במכות. אבל הילד אינו מבין זאת כלל, ועוד יותר אינו מבין עניינן של מכות.

מה שלא יבין במכות, יבין בלימוד. בימי הביניים, במערב, היו מדכאים את הילדים, מכים אותם, מרעיבים אותם וכולאים אותם בצינוק כדי לשברם, כדי לשבור את השטניות הדלוקה בהם. ואם כל אלה לא הועילו, היו מכים בלי רחם עד שהשטן יצא ממנו. כך אצל הבנים. אצל הבנות המצב היה יותר קשה – הן הן השטן! בנצרות, האישה היא בת בריתו של השטן.

בגמרא שם מובאות שתי שיטות: "רבי יוחנן אומר: טובה מרדות אחת **מכמה** מלקויות. וריש לקיש אומר: טובה מרדות אחת יותר ממאה מלקויות". אלא שרבי יוחנן מדבר בחינוך תדירי, קבוע, שווה לכל נפש, ואילו ריש לקיש מדבר בחינוך חד-פעמי, חריף. החינוך הראשי, התדירי, צריך שיהיה בנועם, אבל שמא יש לפעמים צורך ביחס תקיף. הילד עשה מעשה רע ועל כך מגיע לו עונש קשה. לא בתור שיטה, אלא באופן חריג ויוצא דופן, מגיעות לו מאה מלקות. אך גם זאת שולל ריש לקיש.

6. מי "אני"?

ב'אורות הקודש' יש חלק שלם בשם "העצמיות והמלחמה הפנימית" (אורות הקודש ג, עמ' קטו-קמד). האדם מחפש את עצמיותו בדרך של מלחמה פנימית, מחפש את עצמו בתהליך של הזדהות ודחייה. עם זה הוא מזדהה, את זה הוא דוחה. הוא ממיין לאיטו את הדברים בשיחות ארוכות עם חבריו. הבת מפטפטת כל יום שעות ארוכות עם חברותיה. על מה הן מפטטות כל-כך הרבה? אלא בדרך זו היא מבררת את עולמה. היא בודקת מודלים ישנים וחדשים, דוחה חלק ומפנימה אחרים. אמנם אין היא מודעת שבזה היא עסוקה וזה מה שקורה בתוכה, אבל זה המהלך.

האם ניתן לסייע לנערה בכל זה? השאלה – מי יסייע. מבוגרים בסביבה שיכולים לשמש מודל לנערה לחיקוי ולהזדהות עשויים לסייע. זו יכולה להיות האם, הדודה, המדריכה. מציאות של דמויות חיוביות בסביבתה מסייעת רבות. קשה מאוד להזדהות עם ערכים מופשטים. לפעמים מזדהים עם אישיות שעברה מן העולם: "אני רוצה להיות כמו שרה אהרונסון". "אני מזדהה עם רבי עקיבא". אבל כמובן, קל יותר להזדהות עם אדם חי. הבעיה מחמירה אם אין דמויות להערצה וחיקוי. היא מתייאשת מעצם האפשרות לחיות חיים של משמעות. היא אינה מתחברת עם המבוגרים.

לפעמים קשה לבחור צעיר להזדהות עם רבו, מסיבות שונות. הרי הרב לא ישתנה. הרב לא ילך במכנסי ג'ינס, עם גיטרה ובלורית. נכון, הרב בוודאי לא ישתנה. מכל מקום, חשוב להשאיר ערוץ תקשורת פתוח עם הנער, כדי שכאשר ירצה, יהיה לו אל מי לפנות. אולי אם יבררו ביחד, יצליח הרב להטותו לכיוון חיובי. אבל קודם לכן הנער צריך לתת בו אמון. אמון כזה, שמכוחו יוכל לשפוך את כל מצוקות ליבו בפניו. אם הבת רוצה ללכת במכנסיים – יש להקשיב לה! ואם הבת שונאת מישהו – יש להקשיב לה! אמנם אין היתר לספר לשון הרע, אך כתוב בספר 'חפץ חיים' שסיפור לשון הרע לתועלת, כגון כדי לשפוך את מר לבו ולשקם את עצמו – מותר. את מספרת לבעלך איזה דבר, והוא עוצר אותך: "לשון הרע!" לא, אין זה לשון הרע. יש לך מצוקה פנימית, וכדי לפתור אותה, את חייבת לשתף מישהו קרוב. המטרה אינה לספר בגנותו של מישהו, אלא לפרוק את משא הלב המכביד.

הוא הדין בילד. הוא מוכרח לספר, או שיש לו שאלות, או ציפיות. אם גוערים בו: "שתוק!", הוא לא ידבר יותר. לשאול לשם בירור אינה כפירה. מותר לשאול שאלות, ואין להיבהל משאלות. ככלל, אין שאלה אסורה, ואם תפסול על הסף את שאלותיו – נסתיימה השיחה ביניכם!

על־כן, יש להקשיב למצוקה הפנימית. הקשבה אין פירושה שפיטה או הסכמה.

7. דְּבַר עַל זֶה

יש לעזור למתבגר לברר את עולמו הפנימי בשיחה. זה טוב גם בין איש לאשתו – לדבר ביחד. אמנם נזכר: "אל תרבה שיחה עם האשה, באשתו אמרו, קל וחומר באשת חברו" (אבות א, ה) – אמר ה'חזון איש' שכל זה חוץ מהשנה הראשונה! בשנה הראשונה לנישואים יש להרבות שיחה עם האישה. אם תעשה

כך – תחסוך ריבוי שיחה מאוחר יותר. בחיך אחד בזווית העין כבר מבינים זה את זה. אמנם רוב הזוגות אינם מסיימים מלאכתם זו בשנה אחת. אם יש למתבגר בפני מי לספר על מצוקותיו, אדם זה יוכל גם לסייע לו לברר אותן. דברים אלה אינם נפתרים בכפייה.

ישנם הנישאים בגיל צעיר. מדוע? פשוט – נמאס להם מההורים. אבל באמת נמאס להם גם מעצמם, וזו שיטה להיפטר מעצמם. בנישואי בוסר הם בורחים מעצמם. כביכול, הוא כעוס על עצמו, ואינו כעוס על בן זוגו. לא כן, זו טעות, כי אם הוא כעוס על עצמו ומתחתן עם זולתו, סופו להעביר אליו את הכעס שיש לו עם עצמו. לפני שבונים חיים אינטימיים עם זולתו, יש לבנות את האינטימיות עם עצמו. גם ביחסי בני-בנות זה כך. במקום לפתור את בעיותיו עם עצמו, הוא מוצא לו מפלט בחברה טובה, ובכך משאיר את מצוקתו האישית. אבל בעצם לא פתר כלום. לא רק שבא לידי עברה במקרה של חברות בוסר, אלא אף מבחינה פסיכולוגית-נפשית לא השתנה דבר. הוא הרדים את עצמו ותור-לא. אדם צריך להיות חבר של עצמו, לחוש אינטימיות עם עצמו, לקבל את עצמו כמו שהוא! דברים בתוכו שיש ברצונו לשנות – ישנה, ודברים שהחליט לא לשנות או שאינו יכול לשנות – לא ישנה, ובלבד שיהיה שלם עם עצמו. אבל אם הוא כעוס על עצמו, מיואש מעצמו, מתוסכל מעצמו, ויש לו חברה – מפטטים ביחד, והוא כביכול מאושר, זה דבר לא טוב. הוא משתמש בשני בתור מכשיר, עושה בו שימוש כדי לדבר – הוא מחפש את עצמו בתוך זולתו, והלה משמש לו כראי.

כאמור, לא זאת בלבד שהדבר אסור מבחינה הלכתית, הוא גם מזיק מאוד מבחינה פסיכולוגית-נפשית. חברים לא כליך טובים יכולים דווקא לעזור בהתמודדות אמיתית ובבניית חיים חברתיים בריאים. בכך שאדם לומד לחיות עם הצד השני, הוא לומד לחיות עם עצמו. במידה מסוימת, הדבר בא לידי ביטוי בחיי פנימייה. זהו בית-ספר מצוין להכנה לחיים, ללמוד להסתדר עם אחרים.

8. חופש וגבולות

אי-אפשר לפתור את בעיות גיל ההתבגרות באורח חיצוני. אך לפעמים אין בררה, אם לא נציב גבולות, איננו עוזרים לנער להתמודד, שכן אין לו עם מה להתמודד, הרי הכל מותר – ומהיכן ילמד גבורה? גבורה זו תכונת האדם הכובש את יצרו. לאמור: יש מותר ויש אסור. אז הוא מתמודד, הוא לוחם. יש לו במה

להתמודד. בכך הוא מגבש את אישיותו. הוא זקוק לגבולות כמו תינוק. יש תינוקות שכשמסירים מעליהם את החיתול – הם בוכים. מדוע? כי כל זמן שיש עליו חיתול, הוא יודע: עד החיתול זה אני, מעבר לחיתול אין זה אני. מסירים את החיתול – הוא אובד עצות, הוא אינו יודע היכן הוא נגמר.

שתי האפשרויות גרועות: סמכותיות יתר – מביאה התמרדות. קיצוניות הפוכה – פינוק והפקרות. אלא צריך לאחוז בשניהם – להעניק לו **חופש ואמון**, ועם זה, הצבת גבולות עדינה ועם זאת תקיפה לגבי דברים חמורים.

ד. חינוך בגיל ההתבגרות

1. אמון דיבור הקשבה

כל מה שאנחנו קולטים מהתנהגותו של הנער בגיל זה, גיל ההתבגרות – הוא קצה הקרחון בלבד. אלו תופעות הנראות בלתי-סבירות בעליל, מרגיזות ומכעיסות, הפוכות בתכלית מכל מה שנאמר לו. אנחנו מסבירים לו בשכל ובדעת, ומוצאים את עצמנו מדברים אל הקיר. אין לנו מושג קל שבקלים בדבר הר הגעש שבתוכו. אין לנו מושג – מפני שאינו מספר. הוא אינו מספר מפני שאינו נותן בנו אמון. אין הוא נותן בנו אמון כי איננו מבינים אותו. איננו מבינים אותו כי איננו מקשיבים לו – כי איננו מדבר, כי אינו נותן אמון... זה מעגל קסמים! יש דברים שפשוט איננו מעוניינים לשמוע ממנו, מעשה בתייענה, כליך מוזרות מחשבותיו עד שאיננו רוצים לשמוע. אז הוא כועס עלינו וחדל לספר. כמובן אנחנו כעיוורים, מטריחים עליו ומרבים להג בדברים שהם בנפשו, וזה לו האות שאיננו מבינים כלל מה קורה. הוא לוקח איזה דבר ללב, לועגים לו: "די, נו, זה אינו סוף העולם" – אבל אצלו זה **סוף העולם!** באמירת ביטול זו אנחנו מראים בעצמנו שאין לנו כל קשב עם עולמו הפנימי.

אם לא מקשיבים בענווה, אין הוא מספר. הוא ירא שמא נבטל את דבריו בלגלוג. לא רק אנחנו איננו מבינים מה קורה – גם הוא עצמו אינו מבין מה קורה! אבל משהו קורה אצלו. הוא מבקש להיות גדול – והוא קטן. זה במילים פשוטות. הוא צריך עכשיו להיות גדול, אך אינו מצליח כיוון ששמרנו אותו בצמר-גפן כל השנים. אמנם לא בנו האשם, אין בררה, הרי הוא לא ילך לעבוד בגיל שלוש-עשרה. אז אנחנו שומרים עליו, אבל שומרים עליו יותר מדי, דואגים לו, נותנים לו פקודות על ימין ועל שמאל: "תלבש סוודר, קר, חם, אל תצא...", יורדים לחיו

בתשוקה להגן עליו מכל פגע. אבל לפעמים הגנת-היתר היא המזיקה. כמאמר רבנו בחיי: מן הזהירות, שלא תרבה להיזהר (הקדמת חובות הלבבות). לפעמים מסוכן להיזהר יותר מדי.

2. מראות נגעים

כל התופעות שבהן אנו נלחמים, הינן רק סימפטומים, סימנים למחלה. גם הרופא נותן טיפול סימפטומטי, אבל הוא אינו מרמה את עצמו שבזה הוא ריפא את החולה. כל אימת שאנו נתקלים בהתנהגות הנראית מופרזת, לא תקינה, יש לדעת – זה פעמון אזעקה! זה רק הסימפטום.

בחור בן שש-עשרה, שבע-עשרה, שמונה-עשרה – מתהלך כשעל ראשו מתנוססת רעמת שיער שלא היתה מביישת אריה מבוגר. כל שיערה ושיערה על ראשו מכריזה: "אני מורד בכם!", זה מה שמבטאת אותה רעמה מנופחת על ראשו, ותו לא. אין זה אומר שהוא בחור רע, כלל וכלל לא. הוא רק מפגין שהוא מורד. יתכן מאוד שאם כולנו נלך עם רעמה – הוא ילך מגולת. זה לא השיער – זה העיקרון.

במכינות השיבתיות הקדם-צבאיות מסתובבים תלמידים בעלי רעמות שיער. אי-אפשר לומר שהוא חצי דתי. אם היה חצי דתי, לא היה הולך למכינה. אלא, הוא דתי המודיע להוריו: "אתם לא תגידו לי!"...

נאבקים בסימפטומים בלי להבין שאלו רק סימנים. לדוגמא, יש בהלכות צרעת אדם שנתגלתה בגופו בהרת. לא נעים. הוא לוקח סכין, קוצץ את הבהרת, מורח בפולידין וחסל – הקץ לבהרת! האמנם? אם יש לך בהרת, היא סימן לצרעת הגוף. היא סימן לבעיה נפשית-רוחנית. היא סימן לטומאה. המצורע צריך להיות מורחק מחוץ למחנה, בא הכוהן ומעניק לו טיפול, שיחה והדרכה. בהורדת הבהרת הוא לא ריפא דבר. אדרבה, דחה את הטיפול היסודי והמחלה החמירה.

איך נדע מה יש בתוכו? קשה לדעת. פעמים רבות הצרה היא שהוא עצמו אינו יודע מה מציק לו. יש לו "SORROW AND STRESS" = צער ודחק, מושג מקובל בספרות האמריקאית של גיל ההתבגרות. הוא נתון בסערה פנימית, נמצא בערפל קרב. אם יש לו עם מי להשיח את ליבו, זה מקל עליו לעשות סדר בנפשו, למיין בין חשוב לפחות חשוב – לזה הוא קשור, לזה איננו קשור, הוא מברר לעצמו את עולמו. כמו המים בכוס: הפסולת והאבן שוקעים, ונותרים המים הזכים.

3. מה לעשות?

ובכן, מה עושים? זה משתנה ממקרה למקרה. צריך לזהות את העיקרון, ולאחר מכן להשתמש בשכל ישר, באמא בעלת לב טוב, הכל ביחד – מגששים עד שמוצאים פתרון.

החשוב מכל זו הרפואה המונעת. בבית בעל תנאים היגייניים וסניטריים, רמת התחלואה יורדת פלאים. לכן צריך היגיינה חינוכית. לא ללחוץ, לא לצעוק. זה דומה לאמא שצועקת: "אל תצעק!"... אפשר להבין שהיא מעוצבנת, אבל מה היא על הרפואה המונעת? צריך להימנע מללחוץ, יש להבין יותר, לגרום למתבגר להפנים, בלי לכפות עליו התנהגות מסוימת בתקווה ש"אחרי הפעולות יימשכו הלבבות" (ספר החינוך מצווה טז); זו הדרכה אמיתית, אבל כמצטרפת – ולא כהדרכה ראשית. עיקר החינוך איננו ב"פעולות", בכפייה – מתוך תקווה שאם נכפה מעשים – לבסוף זה יחדור לתוכו. להיפך; ברגע שהגורם הכופה מסתלק, הפנימיות מתקוממת.

עשו ניסיונות בבעלי־חיים. העמידו צלחת שמנת, ובכל פעם שהחתול התקרב אליה, הוא חטף בעיטה אכזרית. יום אחד בא החתול, מצא את השמנת, ואיש לא בעט בו. הוא אכל ואכל שמנת עד שהתפוצץ. רק דיכאו אצלו איזו נטייה, אבל לא שינו במאומה את טבעו.

על־כן, אנו אומרים שעיקר החינוך הוא בהפנמה. כלומר – חינוך בדרך הזדהות, רצון, הסכמה, עניין. הדבר יכול לכלול בתוכו גם הקניית הרגלים, אבל אם חסרה הפנמת ההרגלים, היא לא תתמיד. יש לשקול מה לכפות ומה לא. יש דברים שאין בהם בררה, ילד חייב ללכת לבית־הספר. כופים עליו ללכת מתוך תקווה שכשיהיה שם הוא יהנה וישמח ללמוד, יהיה לו נעים וטוב. אם כך, אין זו ממש כפייה, שהרי הוא בא לבית־ספר, קונה לו חברים והוא שמח.

או לדוגמא, המורה בכיתה לעיתים לא יכול להוציא מפיו מילה, לא מצליח ללמד דברים בעלי ערך שניתן להפנימם, מחמת הרעש. הוא דופק על השולחן וצועק: "שקט!", כולם משתתקים, והוא יכול לחנך. הדפיקה על השולחן היא מעין פלוגה מסייעת, סוג של כפייה ואילוף, אמצעי שמאפשר לעסוק בחינוך לאמיתו. וכן עניין העונש – לפעמים צריך להעניש בתור גורם מרסן ומגביל, וגם משחרר את הנענש מנקיפות מצפון מעיקות. אבל אין זה עיקר חינוך, אלא סייעתא לחינוך.

4. אמירה ומכה

הזכרנו את הגמרא: "אמר רבי יוחנן בשם רבי יוסי, טובה מרדות אחת בליבו של אדם מכמה מלקויות, שנאמר (הושע ב): 'ורדפה את מאהביה וגו' ואמרה אלכה ואשובה אל אישי הראשון כי טוב לי אז מעתה" (ברכות ז, א). ישראל רדפו אחר כל מיני מאהבים וכל מיני עבודה-זרה. אחר שחזרו בתשובה, אמרה כנסת ישראל: אני חפצה לשוב אל אישי הראשון, אל ריבונו-של-עולם, "כי טוב לי אז מעתה", טוב לי. אני רוצה בריבונו-של-עולם. הפסוקים מתארים את תהליך התשובה שיחול בעם-ישראל באחרית הימים, עת נשוב אל ריבונו-של-עולם אחרי שרדפנו מיני מאהבים, תרבויות זרות והבלים. נעים וטוב לנו אצל ריבונו-של-עולם. אנחנו שבים מתוך הסכמה והכנעה פנימית, לא בכפייה ובמכות. ריבונו-של-עולם הירבה להכותנו בגלות, ואף-על-פי כן אומרת כנסת ישראל: "אלכה ואשובה אל אישי הראשון". הרי לא הובטח לה שלא תקבל מכות, אלא הסיבה: "כי טוב לי אז מעתה". ועל זה דרש רבי יוחנן: "טובה מרדות אחת בלבו של אדם", הכנעה אחת, תנועה פנימית-נפשית של הסכמה בלב שלם, יותר מכמה מכות.

"וריש לקיש אמר: 'יותר ממאה מלקויות'. יש מחלוקת: רבי יוחנן אומר: **מכמה** מלקויות וריש לקיש אומר: **ממאה** מלקויות. שנאמר: תחת גערה במבין מהכות כסיל מאה". גערה למבין, אמירה נחושה – תזעזע את המבין יותר מהכאת כסיל מאה מלקויות.

מסביר מרן הרב קוק (עין איה שם): "כאן הזרוננו חז"ל **נועם דרך החינוך**" – דרכנו היא מקל נועם – "כי לא במהלומות יחונך האדם, כי אם בדרכי נועם. והיראה האמיתית היא יראת הרוממות", לא יראת העונש, אלא הכנעה והערצה, הכרה שיש כאן דבר גדול, שנכנעים בפניו, "הבא מצירוף האהבה הנאמנה". יראת העונש והאהבה לא נדבקים. או שאני ירא מהעונש או שאני אוהב. או שהילד ירא מעונש, או שהוא אוהב אותך. שניהם יחד אינם מתיישבים. אבל יראת הרוממות והאהבה כן מצטרפים. "ועד הזמנים האחרונים לא ירדו חכמי הפדגוגיא לזה". "הזמנים האחרונים", הכוונה, הזמן שבו התחוללה המהפכה בחינוך החדש, לפני כמאתיים שנה. תחילתה בהוגי הרנסאנס, והתחזקותה בהוגים כרוסו ופסטלוצי.

"ועד הזמנים האחרונים לא ירדו חכמי הפדגוגיא לזה, והיה דרך חינוכם רק במקל חובלים". היו מרבים להכות עד שעקרו מתוך הילד הסרבן את השטן שדבק בו. בכלל, אכזריותה של הכנסייה בתקופת האינקוויזיציה היתה מן המפורסמות. איך ספור חשודות כמכשפות שהועלו על המוקד או טובעו במים.

כך היה דרך חינוכם, במקל חובלים, "עד הימים האלו, שהניסיונות הרבים הוכיחו להשכיל את אשר הורו לנו חז"ל ברוח קודשם". ולזה כיוון רבי יוחנן שאמר: "יותר מכמה מלקויות". וריש לקיש אומר: "יותר ממאה מלקויות". ריש לקיש אינו חולק על רבי יוחנן אלא מוסיף על דבריו: "נראה שהוסיף על דברי רבי יוחנן הקודמים שאמר יותר מכמה מלקויות. דיש שני עניינים בחינוך המוסרי, יש חינוך תמידי, להרגיל את האדם במעשים טובים ובמידות טובות. ויש חינוך פתאומי, מקרי, בשעה שמזדמן שסר מדרך הישר ונחוץ להוכיחו".

כלומר, יש חינוך קבוע, אך לפעמים הילד עשה דבר חריג ונורא, עד שמגיעות לו לכאורה מכות. לא באופן קבוע, אבל עכשיו, על זה הוא יחטוף. "והנה רבי יוחנן אמר יותר מכמה מלקויות, הכוונה שהוא טוב להשתדל שתהיה ההדרכה המוסרית באה במחונך מצד שכלו והכרתו בתמידות, יותר מאילו נכהו, ועל ידי זה נחנכהו. לסור מרע בכלל וללכת בדרך טובים. וריש לקיש אמר יותר ממאה מלקויות, הכוונה: אפילו בשעת החינוך המקרי, כי השחית דרכו בחטא ופשע חמור, שראוי ללקות במאה מלקויות" (שם). מאה מלקויות הכוונה, המספר המירבי של מכות. בכל זאת, הוא אומר "גם על זה יפה המרדות השכלית". עדיפה ההכנעה השכלית, ההכרה וההבנה, "כי הניצוץ השכלי שבאדם יעיר גם מחשכי לב"...

יש להסביר ולרומם, צריך לבנות גשר של אמון. לא שאסורה הביקורת, אלא הכל תלוי בסגנון ובנעימה: "אתה עושה שטויות? אני תמה עליך!". אמרתי אותו דבר, אבל בכך שידרתי לו: "אני מחזיק ממך, אני מאמין בך", וזה עצמו מעורר אמון: "לא מתאים לך, לא יתכן שעשית דבר כזה".

5. לא להתערב

יש להיזהר גם מסבא וסבתא. אחרי שִׁיגעתם ולמדתם ושיננתם הכל, הבנתם וחזרתם בסבלנות, הם באים ואומרים לך: "איך את מחנכת את הילדים האלה? אני לא חונכתי כך"..." והם מלאי ביקורת מופרזת. לפעמים יש דילוגי דורות, והנכדים כורתים ברית נגד הוריהם עם הסבים. אז קורה שהסבים והסבתות, מחוסר הבנה, יורדים לחיי ההורים וגם לחיי הילדים. צריך לבקש מהם בנעימות

ובתוקף שיחדלו. זה איננו נוגד כלל את כיבוד אב ואם; זה שייך לחינוך הבנים שאל לאיש זר להתערב בו. אם אימך מעירה לך בענייני בישול – עשי כעצתה, אבל חינוך בנייך אינו בשליטתה, אף אם הדבר כרוך באינעימות. בתור עצה כללית, לא מומלץ לגור בסמוך להורים. הם עלולים להחניק אתכם בעצות טובות, ומה שיותר גרוע – בביקורת. לכן אמרה התורה: "על כן יעזב איש את אביו ואת אמו ודבק באשתו והיו לבשר אחד" (בראשית ב כד). הוראות סותרות מבלבלות את הילדים. אמנם אין זה נעים, אך יש להעיר ולדרוש בעדינות ובאהבה לבל יתערבו.

6. אמון וסבלנות לנצח

הכלל: **סבלנות! סבלנות!** סבלנות אין-קץ. לפעמים נדרשת סבלנות של שנים רבות, סיבוב ארוך דרך הודו, הרי ההימליה, תאילנד ואמזונה. שהרי מדובר בבחורים ובחורות בני שבע-עשרה – שמונה-עשרה. הם יודעים שאוהבים אותם, שמחכים להם, שיש להם לאן לחזור! אם מחרימים אותם, בזה דוחקים את רגליהם החוצה לצמיתות.

להרבות בחיוב ולמעט בשלילה! הרי בתוך כל הבוץ הזה יש רגעים טובים, יש רגעים מעולים, יש רגעים של הרבה חסד ושל הרבה מסירות, ואת הרגעים הללו יש לתפוס כמוצא שלל רב, להתייחס אליהם ולהתרפק עליהם. אלו הרגעים העיקריים, רגעי האמת – כאן אנו נפגשים באישיותו האמיתית של האדם! פה מוסר הלוט, מתגלה האדם לאמיתו, כך הוא גם שב אל האמון בעצמו. מה שאנו עוברים עד כדי כמעט משבר, עד שכבר איננו נותנים בו אמון כמעט – בטל באלף לעומת מה שהוא עצמו עובר, חוסר האמון שלו בעצמו, הייאוש שלו – הרי הוא רואה שהעניינים יגעים, שהוא הולך מדחי אל דחי ואינו מצליח בשום מקום. יש להשיב לו את האמון בעצמו בהשבת אמונו שלנו בו!

פעם בא אלי אב אחד: "בני עושה כך וכך וכך". הוספתי: "והוא גם עושה כך וכך וכך". אמר: "מנין לך? איך ידעת?". אמרתי: "אין לי רוח הקודש, אבל אלו מאפייני הגיל הזה". אמר לי: "טוב, אלו המאפיינים. ניתן לתקן אותם?". אמרתי לו: "אתה מאמין בתשובה?". אמר: "כן". – "אם אתה מאמין שאתה יכול לעשות תשובה, ודאי ילדך יכול לעשות תשובה". שאל: "אתה אומר לי זאת כי זה כך, או כי זה כתוב בספרי קודש?". אמרתי לו: "כי זה כתוב בספרים, ואם זה כתוב בספרי קודש, זה באמת כך!". אמר: "ובכן, איך אחזיר אותו בתשובה?". אמרתי:

"לשם כך צריך שיהיה לו אמון בעצמו". אמר לי: "ואיך אעשה שיהיה לו אמון בעצמו?". אמרתי: "תבטא כלפיו את האמון שאתה נותן בו, ואז ישוב אליו האמון בעצמו". אמר: "אבל אין לי אמון בו!" – "אם כך, אין מוצא אלא עליך לעשות מהפכה בראשך, לזכור שאתה אוהב את הילד הזה כמו שהוא – ולומר לו את זה שוב ושוב". – "אני יכול לומר דברים כאלה? אני לא בנוי לבטא כאלה דברים". – "וכשאתה מתעצבן עליו, אתה כן בנוי לבטא?" – "זה כן!". – "אז בהחלט, אתה בנוי לבטא"...

7. לבטא את האמון

ועוד אמרתי לו: "עליך להעריך אותו בתוכך, בתוך ליבך, על מאמציו, ולומר לו את זה בפה! וגם לשמוח שהוא בןך – ולומר לו את זה בפה! כמו במצוות רבות בתורה – צריך לומר, לא די לחשוב. את התפילה צריך לומר בפה, גם את קריאת שמע צריך לומר בפה, וידוי צריך לומר בפה. צריך לומר לו את הדברים ולבטאם בשפתיו". – "כן, אבל זה מלאכותי". – "מה בכך? נתחיל בצורה מלאכותית, לאט לאט זה ייהפך לטבע".

יש אנשים שזה טבעי אצלם, ויש שלא. אמרתי לאם אחת: "עלייך לומר כך לילדך: בני היקר, אם הייתי צריכה לקנות ילד בחנות הילדים, הייתי קונה בדיוק אותך!". היא קפצה: "לא נכון!". אז בוודאי משהו לא בסדר. ריבונר-של-עולם ברא כל מיני נשמות, גם נשמות עם בעיות, והוא מחנך אותן. ואם הוא רואה שהאם מחנכת טובה, הוא שולח לה ילד אחד עם בעיות.

8. איננו אשמים

יש להשתחרר מנקיפות מצפון, איננו אשמים במה שמעוללים ילדינו. אין צורך להילחץ בשל השטויות שהם עושים. ככל שהם קטנים יותר, האפשרות שאנו אשמים במשהו גדלה. אבל גם כאן איננו לגמרי אשמים. למשל, ישנם לפעמים גורמים הורמונליים. יש ילדים שיש להם הפרעות ריכוז וקשב. אדם רגיל קולט את הכל, אבל יש מנגנון שמסנן, ואם הוא אינו תקין – הוא שומע הכל בבת אחת. מדברים אליו – והוא לא שומע, אז מרימים עליו את הקול. אלא צריך לקחת אותו ביד, ואז הוא שב להתרכז ושומע.

יש אחד חולמני, ואחר להיפך: יש לו קפיץ. לפעמים זה מופיע כבר בגיל חודשים מספר. איננו אשמים בכך. כך הוא נולד, היפראקטיבי. זו לאו דווקא תכונה רעה. יש אומרים שגאונים רבים בעולם היו היפראקטיביים, למשל בנג'מין פרנקלין. חינוך אינו מתמטיקה – אנחנו מנסים, פעמים בהצלחה, ופעמים לא. עד שלא ניסינו – אנחנו כפושעים, אבל לאחר שניסינו – אם לא הלך – לא הלך. בפעם הבאה יילך.